سەرچاوەكانی ئیمامی تەبەری

لەسەر فیتنەی نێوان هاوەڵان

نووسینی:

پرۆفیسۆر دكتۆر محمد امحزون

وەرگێڕانی:

نهاد جلال حبیب الله

١٤٣٢كۆچی

بسم الله الرحمن الرحيم

ناوی کتێب: سەرچاوەکانـــــی ئیمامی
تەبەری لەسەر فیتنەی نێوان هاوەڵان

نووسەر: نهاد جلال حبيب اللّه

چاپ: یەکەم-ساڵی١٤٣٢کۆچی

مافی لە چاپدانەوەو بڵاوکردنەوەی بۆ هەر
موسڵمانێکە بە مەرجێك بە نیازی بازرگانی نەبێت

سەرچاوە سەرەکیەکانی ئیمامی تەبەری بۆ نووسینی لەسەر فیتنەی نێوان هاوەڵان(رضي الله عنهم)

لە ماوەیەکی سەرەتاوە نووسین لە بواری مێژوودا لای موسڵمانان دەرکەوت و لە کۆتاییەکانی سەدەی یەکەمی کۆچیدا یەکەمین ئەو کتێبە مێژووییانە درکەوتن کە گرنگیان دەدا بە ژیاننامەی پێغەمبەر(ﷺ)، دواتر دانراوە مێژووییەکانی سەدەی دووەمی کۆچی چارەسەری ڕووداوە گرنگەکانی مێژووی ئیسلامییان دەخستە ڕوو وەك ڕووداوەکانی هەڵگەڕانەوە لە ئیسلام و فتوحاتی ئیسلامی و فیتنەی نێوان موسڵمانان و ئەو شەڕو ڕووداوانەی پەیوەستن بەوانەوە وەك شەڕی جەمەل و صفین و مەسەلەی دادوەری و شتی لەوشێوە. ئەو نووسینانە بە نووسینە هەواڵیەکان و دانەرەکانیشیان بە(الاخباری)ناسران.

کاتێ گەشەسەندنێ لە نووسینی مێژوویی لە سەدەی سێیەمی کۆچیدا ڕوویدا، ئەو گەورە مێژوونووسانە دەرکەوتن کە شتێکی زۆریان لەو نووسینانەی پێشوو وەرگرت و سەرلەنوێ دایانڕشتەوەو لە چەند دانراوێکی گەورەدا پەیوەستی یەکتریان کردن و نووسینەکانیان بە کتێبەکانی مێژوو ناسران.[١] لەسەروو هەموو ئەوانەشەوە ئیمامی

---

[١] – فرانزروزنتال: علم التاريخ عند المسلمين" د. سامی الصقار: علم التاريخ عند المسلمين.

تەبەری دەیێت کە لە پێش خۆیەوە ژمارەیەکی زۆری سەرچاوە هەواڵگێڕەوەییەکانی بەدیکرد و شتی لێوەرگرتن تا مێژووە گەورکەی پێکبێنێ.

لەو کتێبەیدا لە کۆکردنەوەی سەرچاوەکان و شارەزابوون لە دانراوەکانی پێش خۆی و هەڵبژاردن و وەرگرتنی گێڕانەوەکاندا توانایەکی زۆری نیشاندا.

لە نوسینەکەیدا پشتی بە دوو ڕەوتی سەرچاوەیی بەستووە، زارەکی کە بە بیستن لە مامۆستاکانی وەریگرتووە.بۆ ئەمەش دەربڕینی(حدثنی)یان(اخبرنی)[٢]، چەند دانراوێکیش کە لە گێڕانەوەکانی وەرگرتووە و لێی هێناون وەك لە نوسینەکانی واقدی و ئەبوومیخەنەف، بۆ ئەمەش دەقی(ذکر)یان(قال) یان(زعم)دێنێ.[٣]

لەبەرئەوەی گێڕانەوە ڕێڕەوی جێ حەزی خودی ئیمامی تەبەریە و گێڕانەوەش لە ڕێی سەنەدەوە پێویستی هێنانی ناوی کتێبەکان ناخوازێ، بۆیە ناوی گێڕەرەوەکە لەبری کتێبەکەی

---

[٢] – الطبری: تاریخ الرسل و الملوك" بۆ نموونە بڕوانە ج٤ ص٣٣٥.

[٣] – هەمان سەرچاوە: بۆ نموونە بڕوانە(ج٤ ص ٣٧٢، ٣٧٥، ١٦٠).

دێنێ. تێبینی ئەوە دەکەین ئیمامی تەبەری دەستبەردار بووە لە هێنانی ناوی ئەو سەرچاوە و کتێبانەی کە پشتی پێبەستون. تەنها لەچەند شوێنێکی دیاریکراو و کەمیشدا لەو بنەمایە لایداوە، وەك ئەم دەقەی(حدثنی عمر — ابن شبة- مرة اخری فی کتابه الـذی سماه کتاب(اهل البصـرة)فقال...)[٤](عومەری کوڕی شوببەه جارێکی دی لەو کتێبەیدا کە ناوی ناوە(اهل البصره)بۆی گێڕامەوە و وتی)

دیارە ئەو ڕێ و شوێنانەشی سەختی و بەربەست دێننە بەردەم لێکۆڵەران سەبارەت بە ناسینی سەرچاوەکانی، چونکە زانایان یان ئەو مامۆستایانەی کە ئیمامی تەبەری شتی لە کتێبەکانیانەوە هێناوە و تەنها لە سەنەدەکەیدا ناوی هێناون هەریەکەیان چەندین نووسینیان هەیە و ناتوانرێ بزانرێ کام سەرچاوەی پێ مەبەستە.

ئەوەی جێی ئاماژەپێکردنە ئیمامی تەبەری لە کاتی نووسینی لەسەر مەسەلەی فیتنە پشتی بە چوار سەرچاوەی سەرەکی بەستووە، ئەوانیش کتێب یان گێڕانەوەکانی ئەم کەسانەن: سەیفی کوڕی عومەری تەمیمی، موحەممەدی کوڕی عومەری واقدی، عومەری کوڕی شوببەهی نومەیری، ئەبو موخنەف لووطی کوڕی یەحیا.

---

[٤] – هەمان سەرچاوە، ج٥ ص ٢٩٧

سەبارەت بە فیتنەكانی سەردەمی عوسمان(ﷺ)و كوژرانیپشتی بەستووە بە سەیفی كوڕی عومەر كە گێڕانەوەی ئەو پێشدەخات و دواتر چەند گێڕانەوەیەكی دیكە لە واقیدیەوە دێنیٚ.

بۆ شەڕی جەمەل و ڕووداوەكانی پێشتری وەك بەیعەتدان بە عەلی كوڕی ئەبوتالیب(ﷺ)و دەرچوونی تەلحە و زوبەیر و عائشە(ﷺ)بۆ بەسرە پشتی بەستووە بە گێڕانەوەكانی عومەری كوڕی شوببەه و دواتر گێڕانەوەكانی سەیفی كوڕی عومەری لەسەر دێنیٚ.

سەبارەت بە شەڕی(صفین)و ڕووداوەكانی دواتری وەك ڕووداوی دادوەری و جەنگی عەلی(ﷺ)لەگەڵ خەواریج و ڕووداوگەلێكی دی ئەوا پشت دەبەستێت بە ئەبوومیخنەف و گێڕانەوەی ئەو پێشدەخات.

ئەمە سەرەڕای چەند سەرچاوەیەكی دی كە بە پلەی دووەم دێن و خۆیان دەبیننەوە لە گێڕانەوەكانی چەند مامۆستایەكی كە جارجارە نێوان دەخەنە نێو ئەو سەرچاوە باسكراوانە.

یەكەم:سەیفی كوڕی عومەری تەمیمی:

سەرەتا سەرچاوەی یەكەم دێنین كە سەیفی كوڕی عومەری تەمیمی ضببی ئەسەدیە كە لە ساڵی ١٨٠ك/ ٧٩٦ز. مردووە. ئەم كەسایەتییە بەوە ناسراوە كە شارەزایی بەرفراوانی هەیە لەسەر مێژووی ئیسلامی. نووسینەكانی لای مێژوونووسان ناوبانگێكی بەرفراوانیان هەیە، بەتایبەت ئەو نووسینانەی لەسەر شەڕی هەڵگەڕانەوە و فتوحاتەكان و ڕووداوەكانی فیتنە دایناون.

سەیف زانستی خۆی لە كەسە ئیخباریەكانەوە هێناوە وەك هیشامی كوڕی عروەی كوڕی زوبەیر[٥] و مووسای كوڕی عوقبە[٦] و

---

٥ – هیشامی كوڕی عروەی كوڕی زوبەیری كوڕی عەوامی ئەسەدی قورەیشی ئەبولمونزیر لە گەورە هەواڵگێڕەرەوە و پێشەوایێنی فەرموودەیەكە كە زانایانی وەك(ئیبن سەعد و ئەبو حاتەم و عجلی و ئیبن موعین)بەجێ متمانەی دەزانن، لە ساڵی ١٤٥ك. مردووە

٦ – مووسای كوڕی عوبەی كوڕی ئەبو عەییاش ئەبو موحەممەد لەجێ متمانە تایبەتمەندەكانی ژیاننامەی پێغەمبەر(ﷺ)ئیمامی مالیك وەسفی نوسینەكانی لەسەر غەزاكان دەكات. ئیمامی وخاریش لە صەحیحەكەیدا پشتی پێ بەستوون. ئەحمەد و ئیبن موعین و نەسائی و ئەبو حاتەم و ئیبن حبان بەجێ متمانەی دەزانن، لە ساڵی ١٤١ك. مرد.

موحەممەدی کوڕی سائیبی کەلبی[٧] و موحەممەدی کوڕی ئیسحاق و هاوشێوەکانی.

هەروەهاهەواڵەکانی سەبارەت بە فیتنە لە ماموستاکانیانەوە دێنێ کە بریتین لە: موحەممەدی کوڕی نوەیرە[٨] و تەلحەی کوڕی ئەعلەم[٩] و عەتییەی کوڕی حارث ئەبوڕقی و هەمەدانی[١٠].

---

[٧] – موحەممەدی کوڕی سائیبی کوڕی بیسر ئەبو نەصری کەلبی هەواڵگێڕەوەی موخەسیرە، لە زانستی(الانساب)پێشڕەوە، بەلام شیع یە و فەرموودەی وەرنەگیراو جێ متمانە نییە، ئیبن حبان دەڵێت: سبەئیە، لەوانەی دەڵێن عەلی نەمردووە و دەگەڕێتەوە بۆ دنیا، ئەگەر هەورێ ببینن دەڵێن ئەمیری باوەڕدارانی تێدایە، ئەحمەد دەڵێت: تەفسیرەکەی کەلبی درۆیە و درۆ نیە سەیری بکەیت. لە ساڵی ١٤٦ك. مرد.

[٨] – موحەممەدی کوڕی نوەیر لە ماموستاکانی سەیف لە ئوم عوسمان لە ئەبو موکنەفەوە گێڕانەوەی هێناوە. بڕوانە ابن حاتم الحجر و التعدیل ج٨ ص ١١٠

[٩] – تەلحەی کوڕی ئەعلەم ئەبولهەییمی حەنەفی دلرەی دانیشتووە و وسفیانی شەوری و سەیف فەرموودەیان لێوەرگرتووە، بڕوانە ابن معین: التاریخ ج٢ ص ٢٧٧، ابن ابی حاتم ج٤ ص ٤٨٢

[١٠] – عەتیەی کوڕی حارپ ئەبو ڕەوقی هەمدانی کوفی لە گێڕەرەوانی کوفەیە.فەرموودەی لە ئەنەس و عکرمە و شەعبی و زوحاك و هی دیکەش

=

ئەوانە ئەو باسەیان بە شێوەیەکی لەیەکچوو هێناوە، ئەویش دوای ئـەوە ناویـان دێـنێ دەڵێـت: ئەوانـە دەڵـێن،[11] دواتـر ڕووداوەکـە دەگێڕێتـەوە. وەك ئـەوەی تـا ئاسـتێکی بەرچـاو لەسـەر ڕووداو و وەردەکاریــەکانی فیتنەکــە یەکــدەنگ بــن و ئــەوە دەگەیــەنێت سەرچاوەکانیان یەك شت بێ.

لـە مامۆسـتاکانی ئـەوانیش بـریتین لـە: یەزیـدی فەقعەسـی تـەمیمی ئەسـەدی[12] کـە چـینەکەی ئـەوە دەگەیـەنێت لـە کۆتاییـەکانی سـەدەی یەکەمـدا ژیابێـت، چـیرۆکی عەبـدوڵڵای کـوڕی سـەبەئو بزووتنــەوە و هاتوچـۆ و پەیوەندیـەکانی لەگـەڵ ناوچـەکان لـەوەوە دێـنێ، ئەمـەش ئەگەر واتایەك ببەخشێ ئەوە دەگەیەنێت کە گێڕانەوەکەی سەیف زۆر لەپێشترە بەوەی لە سەدەی یەکەمی کۆچیدا.

پاش ئەوەی زانای فەرموودەناس ئیبن کەپیر گێڕانەوەکانی سەیف لەسەر ڕووداوی جەمەل پوختی دەکاتەوە بە گێڕانـەوەی سـەیف و

=

گێڕانـەوە و ئەحمـەد و نەسـائی و فەسـەوی دەڵـێن گرفتـی نیـە ئـیبن مـوعین دەڵێت چاکە. ئەبو حاتەم دەڵێت زۆر ڕاستگۆیە، نووسینی تەفسیری هەیە

[11] – الطبری: تاریخ الرسل و الملوك. ج٤ ص ٣٤٨.

[12] – لە سەرچاوەکانی بەردەستدا ژیاننامەیم نەدۆزیوەتەوە.

ماموٚستاکانی لەسەر فیتنە و دەڵێت(ئەمە پوختەی ئەوەیە کە ئەبو جەعفەری کوڕی جەریر(رضي الله عنه)لە پێشەواکانی ئەوبارەوە– سەیف و ماموٚستاکانی– دەیهێنێ)[١٣]

لە نووسینەکانی سەیف بریتیبوون لە: کتێبی(الفتوح الكبير و الردە)[١٤] کە ناوبانگی دەرکرد تا سەیفی پێ ناسرا. ئیمامی طبري لە باسی هەڵگەڕانەوەی لە ئیسلامدا پشتی بەستووە بەو کتێبە و گێڕانەوەکانی پێش هەموو ئەو گێڕانەوانەی دیکە دەخات کە لەسەر هەڵگەڕانەوە هاتوون.[١٥]ئیبن نەدیمیش نووسینێکی دیکەی باس دەکات و ناوی ناوە(کتاب الجمل و مسیر عائشە و علی)[١٦]ئەوەش ئەو کتێبەیە کە ئیمامی تەبەری گێڕانەوەکانی سەیفی لەسەر شەڕی جەمەل لێوە هێناوە.[١٧]

تایبەتمەندی ئەم دانراوە ئەوەیە کە سەیف لە چەند سەرچاوەیەکی نزیکی ڕووداوەکانەوەهەواڵەکانی ئەو شەڕەی

---

[١٣] – ابن كثير: البدايە و النهايە ج٧ ص ٢٤٧.

[١٤] – ابن النديم: الفهرست ص ١٣٧

[١٥] – الطبرى: ج٣ ص ٢٤٩–٣٤١.

[١٦] – ابن النديم: الفهرست ص ١٣٧.

[١٧] – الطبرى: ج٢ ص ٤٥٥–٥٦٢.

هێناوە، ئیمامی تەبەری لە سەنەدەکانیدا ناویان دێنێ. بەوەش چەند وێنەیەکی بنەڕەتی و ڕیشەیی هەواڵی ئەو شەڕە دڵگرانکەرەمان بۆ دەپارێزێ کە سەبەئیەت پشکێکی گەورەی هەبوو لە هەڵگیرساندنی ئاگرەکەیدا. ئیمامی تەبەری لەبارەی هەواڵی ئەو فیتنەی دژ بە عوسمان(رضي الله عنه)بەرپا بوو پشتی بەستووە بە سەیف، لەوانەش هەواڵی ئەو فیتنەی کە ئیبن سەبەء لە بەسرە و کوفە لە ساڵی ٣٣ك/ ٦٥٣ز. بەرپا یکرد. سەیف ئەو هەواڵانەی لە عەتیەی کوڕی حارث لە گەورە گێڕەروانی کووفەوە وەرگرتووە.[18]

ڕێگەیەکی دیکەش هەیە کە ئیمامی تەبەری بۆ زانیاری وەرگرتن لە نووسینەکانی سەیفی کوڕی عەمر گرتوویەتیەبەر کە ئەویش ڕێگەی عەبدوڵڵای کوڕی سەعدی زوهری بەغدادیە[19]کە لەشاری(سر من رای)دانیشتووە.

---

[18] – هەمان سەرچاوە: ج٤ ص ٣٢٦-٣٤٠

[19] – عوبەیدوڵڵای کوڕی سەعدی کوڕی ئیبراهیمی کوڕی عەبدوڕەحمانی کوڕی عەوفی زوهری دادوەری ئەسبەهان بووە و بێ گرفت، ساڵی ٢٦٠ك. مردووە.

لـە بـاوكی[٢٠] و یونسـی كـوڕی موحەممـەدەوە گێڕانـەوەی وەرگرتووە، چینێكی گەورە جیٚ متمانەكانی وەك بوخاری و ئەبو داود و ترمـزی و نەسـائی و ئـیبن ئـەبی عاصـم و چـەندێكی دی گێڕانـەوەیان لێوەرگرتـووە.[٢١] عوبەیـدوڵڵا قسـەكانی سـەیفی كـوڕی عومـەری لـە یـەعقوبی كـوڕی ئیبراهیمـی كـوڕی سـەعدی زوهـری مامیـەوە[٢٢](كـە لـە بەغـداد دانیشـتووە و لـە گێڕەرەوەكـانی سـەیفی كوڕی عومەرە)وەرگرتووە، هەروەكلە لیستی ناوی ماموٚستاكانیدا ئـەوە دەبیـنین كـە تـەنها فـەرمووده نـاس نـەبووە، بـەڵكوو لـە شـارەزایانی مێـژوو و فیقـە و شـعریش بـووە، ئیمـامی تەبـەری لـە سـەیفەوە بـەزۆری ئـەم سـەنەدەی هێنـاوە:(سـرری لـە شـوعەیب لـە سـەیفی كوڕی عومـەرەوە بـۆی نوسیم یان سرری لـە شوعەیب لـە

---

[٢٠] – سـەعدی كـوڕی ئیبراهیمـی كـوڕی سـەعدی كـوڕی ئیبراهیمـی كـوڕی عەبدورەحمان دادوەری واسـگ بـوو لـە سـەردەمی هـاروون، دواتـر دادوەری سەربازگەی مەهدی بوو لـە سـەردەمی مەئمون، بیٚ گرفتە، لـە ساڵی ٢٠١ ك مردووە.

[٢١] – ابن حجر: التهذیب ج٧ ص١٥.

[٢٢] – یـەعقوبی كـوڕی ئیبراهیمـی كـوڕی سـەعدی كـوڕی ئیـبراهیم نووسـەری غەزاكانە. جیٚ متمانەیە. لە ساڵی ٢٠٨ ك. مردووە.

سەیفی کوڕی عومەرەوە بۆی گێڕامەوە)ئەمەش بەڵگەی ئەوەیە ئیمامی تەبەری چووەتە لای سرری ماموستای و پرسیاری لێکردووە، ئەوەش لە نوسینەکانی سەیفی کوڕی عەمری وەردەگرت.

(لە ڕێگەی شوعەیبەوە)و دەینارد بۆی. هەروەك ئەوەش دەردەکەوێت نووسینەکانی سەیف لای سرری بوون، ئیمامی تەبەریش لەسەر ئەوە چەند بەشێکی خوێندوەتەوە.

سرری ئەڵقەی پەیوەندی نێوان ئیمامی تەبەری و گێڕانەوەکانی سەیف بووە، ناوی سەیفی کوڕی یەحیای کوڕی سرری تەمیمی کووفی بووە، وەك لە سەنەدەکەی ئیمامی تەبەریدا دەردەکەوێت فەرموودەی لە شوعەیبەوە گێڕاوەتەوە. ئیبن ئەبی حاتەم لەبارەیەوە دەڵێت:(لم یقض لنا السماع منە و کتب الینا بشیء منە و کان صدوقا)واتە(ویستی خوا وانەبووە شتی لێ ببیستن. ئەو شتێ لە فەرموودەی لای خۆی بۆ نوسیووین، کەسێکی زۆر ڕاستگۆ بووە)[٢٣] بە یەکێ لەو کەسانە دادەنرێ کە ئیمامی تەبەری زۆرترین گێڕانەوەی لێ وەرگرتووە بەوەی لە مێژووەکەیدا دوو سەد و چل و هەشت دەقی لێوە گێڕاوەتەوە.[٢٤]

---

[٢٣] – ابن ابی حاتم: الجرح و التعدیل ج٤ ص ٢٨٥.

[٢٤]– محمد ابو الفضل: فهارس من تاریخ الطبری، ج١٠ ص ٢٦١.

شوعەیب: ناوی شوعەیبی کوڕی ئیبراهیمی کووفەیە، ئیبن عەددی باسی دەکات و دەڵێت(ناسراو نییە و بڕێ فەرموودە و گێڕانەوەی هەیە، جۆرە ناباشیەکی تێدایە، ئەوەی تێدا هەیە کە دەدات بەسەر سەلەفدا)[٢٥] زەهەبی لە المیزان دا دەڵێت(گێڕانەوەکانی نووسینەکانی سەیف لە شوعەییەوە جۆرە نەزانیەکی تێدایە)[٢٦] ئیمامی تەبەری لە مێژووەکەیدا لە ڕێگەی سرری مامۆستایەوە گێڕانەوەی لێوە هێناوە، وەرگرتنەکانی ئیمامی تەبەری لە ڕێگەی ئەوەوە زیاتر لە دوو سەد و پەنجا جار دەبێت.[٢٧]

کۆی گێڕانەوەکانی سەیف لە مێژووەکەی ئیمامی تەبەریدا دوو سەد و شەست و نۆ گێڕانەوەن، لەوانە حەفتا و سێیان لەسەر فیتنەن،[٢٨] ئیمامی تەبەری بەوجۆرە کردوویەتی بە سەرچاوەیەکی گرنگ لە گواستنەوەی هەواڵدا، ئەوەتا زیاتر لە کەسەکانی دی گێڕانەوەی لەسەر ڕووداوەکانی فیتنە لەو وەرگرتووە تا ئەوەی خەریکە تەواو پشتی پێ دەبەستێ.

---

[٢٥] – ابن حجر: لسان المیزان، ج٢ ص ١٤٥.

[٢٦] – الذهبی: میزان الاعتدال، ج٢ ص ١٤٥.

[٢٧] – محمد ابو الفضل: فهارس من تاریخ الطبری، ج١٠ ص ٢٨٤.

[٢٨] – محمد ابو الفضل: فهارس من تاریخ الطبری ج١٠ ص ٢٨٠.

فـەرمووده ناسـان لەسـەر سـەیف قسـەیانکردووه، ئـەبو حاتـەم دەڵێـت:(مەتروکـه و قسـه و گێڕانـەوەی هاوشـێوەی قسـه و گێڕانەوەی واقدیـه)[29] ئیبن موعین دەڵێت(لاوازه)[30] نەسائی و دار قوتنی دەڵێن(لاوازه)[31]ئیبن حبان دەڵێت(لەسەر چەسپاوەکان شتی هەڵبەستراو دێنێ و بە زەندەقە تۆمەتبار کراوه)[32] بەڵام ئیبن حەجەر بەو تۆمەتە ڕازی نابێ و دەڵێت(ئیبن حبان لە قسەکردن لەسەری خراپەی وتووه).[33]

ئێمە نازانین چۆن دروستە ئەو تۆمەتەی بدرێتە پاڵ، گێڕانەوەشی سەبارەت بە فیتنە و ڕووداوی نێوان هاوەڵان(ﷺ)زۆر دووره لەوەی کە زەندەقەکان دەیگرنەبەر، چۆن دەکرێت تۆمەتباربکرێت بەوەی زەندەقەیە لەکاتێکدا ئەو ئابڕووبەریەکانی زەندەقەی وەك ئیبن سەبەئی خستووەتە ڕوو!!

---

[29] – ابن ابی حاتم: الجرح و التعدیل ج٤ ص ٢٧٨.

[30] – ابن معین: التاریخ، ج٢ ص ٢٤٥.

[31] – النسائی: کتاب الضعفاء و المتروکین، ص ١٢٣“ الدار قطنی: الضعفاء و المتروکین، ص ٢٤٣.

[32] – ابن حبان: المجروحین، ج١ ص ٣٤٤.

[33] – ابن حجر: التقریب، ج١ ص ٣٤٤.

دەکرێت بڵێین گێڕانەوەکانی سەیف تەواو لەوە بەدوورن کە بخرێنە بەر باسی ئەو تۆمەتە، بەڵکوو خودی ئەوانە بەدووری دەگرن، چونکە هەڵوێستی سەیف لەسەر ئەو تۆمەتە هەڵوێستی پیاوانی سەلەفە لە ڕێزگرتن و پاکدانانی هاوەڵان لە هەر کردارێکی ناشیرین، ئەوەتا کەناری گرتووە لە ئەبو موخەنەف و واقدی و زنجیرەیەکی مێژوویی خستووەتە ڕوو کە تۆمەتبارکردنی هاوەڵانی تێدا نییە، بەڵکوو سووربوونیان لەسەر ئیسلاح و یەکدەنگی نیشان دەدات، ئەوەش ئەو ڕاستییەیە کە دەروون ئارامی پێ دەگرێ و بە ئاراستەی گێڕانەوە صەحیحەکانی فەرموودە ناساندا دەچێت.

ئەگەر فەرموودە ناسان لە گێڕانەوە لە کەسە لاوازەکانەوە ئاسانکاری دەنوێنن، ئەگەر گێڕانەوەکانیان پاڵپشتی فەرموودە گەلێکی صەحیحی جێ متمانە بن، ئەوکات گرفت نییە ئەو لایەنەی مێژوو بگرێتەبەر و بکرێ بە پێوەرێ بۆ ڕێکردە و گەڕان بۆ ڕاستییە مێژووییەکان و زانینی ئەو ڕاستیانە، لێرەوە هەواڵی دروست ئەوە پێوەر دەکرێت، چی لەگەڵ ئەودا گونجا وەریدەگرین، هەرچییش لەگەڵی گونجا فرێی دەدەین.

بێگومان گێڕانەوەی سەیف زیاتر لە هی دی کاندیدە بۆ ئەو واتایانە چونکە لەگەڵ گێڕانەوە صەحیحەکانی کەسە جێ

متمانەکاندا گونجاو و یەکانگیرە، سەرەڕای ئەوەی وەرگیراوە لەو کەسانەی کە بەشدار و ئامادە بوو یان نزیکی ڕووداوەکان بوون.

بۆیە فەرموودە نووسان وەسفی سەیف دەکەن بەوەی لە بواری مێژوودا ئەزموون و شارەزایی هەیە، زەهەبی دەڵێت(هەواڵگێڕەوەیەکی شارەزا بووە)(كان اخباريا عارفا)،[٣٤] ئیبن حەجەر دەڵێت(لە فەرمووددەدا لاواز و لە مێژوودا سەرچاوە و بەهێز بووە).[٣٥]

جەواد عەلی قسە لەسەر برۆکلمان دەدات- چونکە برۆکلمان سەیفی بەوە تۆمەتبار کردووە کە کاتێ هەواڵەکانی پێدەوترا وردەکاری بۆ نەکردوون و زێدەڕەوی کردووە لە پیاهەڵدانی هۆزەکەی خۆی هۆزی تەمیم – جەواد دەڵێت(ئەوەی برۆکلمان بانگەشەی بۆ دەکات کە تێبینی – ئەو سۆزداریە خێڵەکیەی بەرامبەر تەمیم – کردووە و حەزی لێ کردووە و ناچار بووە بەشێ لە گێڕانەوەکانی نەهێنێ، ئەمە قسەیەکە کە خودی کتێبەکەی تەبەری پشتگیری ناکات، چونکە لە باسی شەڕی جەمەلدا دەبینیت گێڕانەوەکانی

---

[٣٤] – الذهبي: الميزان، ج٢ ص ٢٥٥.

[٣٥] – ابن حجر: التقريب، ج١ ص ٣٤٤.

لەنێو گێڕانەوەکاندا دیار و بەرچاون. پاشان نوسخەی ئەسڵی – مێژووی تەبەری – هێشتا لەبەر دەست نییە، دەی برۆکلمان چۆن زانی تەبەری گێڕانەوە گەلێکی سەیفی لە بەرز ڕاگرتنی هۆزی تەمیمیدا لابردووە)[٣٦] لە ڕاستیدا ئەو بانگەشەی دەڵێت سەیف دەمارگیری بۆ هۆزەکەی هەبووە بار و هەڵوێستی بەنو تەمیم لە پرسی فیتنەدا بەرپەرچی دەداتەوە – چونکە شتێکی بەرچاوە بەنو تەمیم لەوانە بوون کە لەگەڵ ئەحنەفی کوڕی قەیسی گەورەیان لە ڕۆژی شەڕی جەمەل[٣٧] کەناریان گرت– پاشان گێڕانەوەی سەیف بۆ فیتنە لە ناخ و کرۆك وردەکاری خۆیدا سەرچاوەیەکی بێلایەن و شارەزاش لەیەك کاتدا پێکدەهێنێ.

لە مێژووی ئیمامی تەبەریدا گێڕانەوەی سەیفی کوڕی عومەر بۆ فیتنەی سەردەمی عوسمان(رضي الله عنه)و شەڕی جەمەل بە تەواوەتی لە چەند بەشێکی جیاجیادا دەردەکەوێت کە لە نێوەندی هەر بەشێکدا سەنەدی گێڕەرەوەکانی تەواوە. یەکێ لە لێکۆڵەران–

---

[٣٦] – جواد علي: موارد تاريخ الطبرى، مجلة المجمع العلمى العراقى، المجلد الثالث،(١٣٧٤ك/ ١٩٥٤ن)

[٣٧] – الطبري: تاريخ الرسل و الملوك،(ج٤ ص ٤٩٨، ٥٠٠–٥٠١)

ئەحمەد راتب عرموش – هەستاوە بە كۆكردنەوە و ڕێكخستنیان لە كتێبێكدا كە ناوی ناوە(الفتنة وقعة الجمل)[38] كە ژمارەی لاپەڕەكانی نزیكەی دووسەد و حەوت لاپەڕەیە، ئەو ژمارە زۆرەی گێڕانەوانە بەڵگەی ئەوەیە سەیفی كوڕی عومەر لای ئیمامی تەبەری لە كەسەكانی دی جێ متمانەتر بوو.

دووەم: موحەممەدی كوڕی عومەری واقیدی:

سەرچاوەی دووەم واقیدیە، ناوی موحەممەدی كوڕی عومەری واقیدی مەدەنی دادوەرەكە لە ساڵی ٢٠٧ك/ ٨٢٢ز. مردووە، چەندین دانراوی هەیە خەتیب لە بارەیەوە دەڵێت: ئەو لەوانەیە كەە لە ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای جیهاندا باس دەكرێت، بە كتێبەكانی بوو بە سوارچاكی مەیدانی هونەرەكانی زانست وەك غەزاكان و ژیاننامە و الطبقات و فیقهیش. ئەو كەسێكی بەخشندە بوو و بەوە ناسرابوو.[39]

---

[38] – لە بەیروت لە(دار النفائس)لە ساڵی ١٣٩١ك/ ١٩٧٢ز. چاپكراوە.

[39] – الخطيب:تاريخ بغداد،ج٣ ص٣

واقیدی بە یەکێ لە تێگەیشتوانی زانست دادەنرێت،[٤٠] بەڵام تۆمەتبار کراوە و وەلانراوە سەرەڕای فراوانی زانستەکەی.[٤١] ئەو لە زانایانی غەزا و ژیاننامە و فتوحاتەکانە. چەندین نووسینی هەیە، دوای مردنی کۆگایەکی گەورەی بەجێهێشتووە. یەعقوبی کوڕی شەیبە دەڵێت:[٤٢](کاتێ واقیدی لە بەرەی ڕۆژئاواییەوە – لە بەغداد گواستیەوە دەڵێن کتێبەکانی بە سەد و بیست بار گواستەوە، یان دەڵێن: شەش سەد کۆڵ کتێبی هەبووە).

واقیدی چەند باسێکی گرنگی ناو مێژووی هێناوە و لەسەر فتوحات و ڕووداوەکانی سەردەمی ئیسلام وەك ڕووداوی سەقیفە و هەڵگەڕانەوە و شەڕی جەمەل و صیفین و خەواریج و فتوحات کتێبی نووسیوە. زۆربەی ئەو کتێبانە فەوتان مەگەر هەندێ لەوانە کە لە مێژووەکەی ئیمامی تەبەری و نووسینەکانی دیکەدا شتێکیان لێ هاتبێت.

---

[٤٠] – الذهبی: المیزان،ج٣ ص ٦٢٢.

[٤١] – ابن حجر: التقریب،ج٢ ص١٩٤.

[٤٢] – یەعقوبی کوڕی شەیبەی کوڕی صەلتی کوڕی عصفوری سدوسی ئەبو یوسفە، فەرموودەناسی جێ متمانە و فیقهناسی سەر بە مەزهەبی مالیك بووە،(المسند الکبیر المعلل)هی ئەوە، لەساڵی ٦٢٢ك، ٨٧٥ ز.مردوە.

ئیبن نەدیم باسی نزیکەی سی(٣٠)نووسینی دەکات. لەوانە(التاریخ الکبیر)و(المغاری)و(الردة)و(الجمل(و(صفین)و(الطبات)و(فتوح الشام)و(فتوح العراق)و(مقتل و الحسین)و(تصنیف القبائل و مراتبها و انسابها)و جگە لەوانەش.[٤٣]

واقیدی گرنگی داوە بە ڕێکخستنی مێژوویی بۆ ڕووداو و غەزاکان، هەروەك گرنگی داوە بە باسکردنی ئەو کەسانەی لە شەڕدا بە بەخشین یان ڕاویژ و ڕا یان هەڵویستێکی پاڵەوانانە پشکی دیاریکراویان هەبووە، باسی دیلەکان و شەهیدانی موسڵمانان و کوژراوانی بێباوەڕان دەکات و بە پێی هۆزەکانیان ڕیزبەندییان دەکات. هەروەك هەرچی موسڵمانێ لە بەدردا بەشداری کردبێ لەبەر نیشاندانی جێدەستیان باسی هەموویان دێنێ.[٤٤]

هەروەك گرنگیدانی بە دیاریکردنی شوێن و پێگە جوگرافیەکان دەردەکەوێت تا ئەوەی خۆی لەسەری دەوەستا.

---

[٤٣] – ابن الندیم، ص ١٤٤.

[٤٤] – الواقدی: المغازی، بڕوانە بەشی یەکەم.

خـەتیب لـە باسـی ژیانیـدا لێـوەی دەگێڕێتـەوە و وتویـەتی: بەهەرکەسـیٚ لـە نـەوەی هـاوەن و شـەهیدان و بەهـەر مەولایـەکیان گەیشتبم پرسیارم لێکردووە ئایا هیچت لەکەس و ماڵت بیستووە کـە لەسـەر شـەڕەکەی قسـەی بـۆ کردبیـت و هـەروەها لـە کـویٚ کوژراوە، ئەگەر پێی وتبم چووم بۆ شوێنەکە تا لێی بڕوانم.[٤٥]

بۆیـە واقیـدی بـە جیـا لـەوانی دی زۆرتـر وەسـفی شـەڕەکان دەکـات و لـە باسـی ڕووداوە لابـەلاکان دا تـەنها زانیـاری لای ئـەو بەدی دەکرێت. لەوانەیە هەر ئەم بوو بێت کە زەهەبی لـە وەسـفیدا دەڵێت(لوتکەی غەزا و ژیاننامەکانە).[٤٦]

سـەبارەت بـە متمانـە بەخشـین واقیـدی: زانایـانی جـەرح و تەعـدیل چەندین قسـەیان لەسـەر دادپـەروەری ئـەو هێنـاوە، زۆرینـەیان ڕەخنـەی لـیٚ دەگـرن و هەنـدێکیش بـە جـیٚ متمانـەی دەزانـن، ئەحمـەدی کـوڕی حەنبەل لـە بارەیـەوە دەڵێت:(درۆزنـە و فـەرموودە هەڵدەگێڕێتـەوە)ئیبن مـوعین دەڵێـت(فـەرموودەی نانوسـرێتەوە)مـوررە دەڵێـت(هـیچ نییە)[٤٧]بوخاری و ئەبو حاتـەم دەڵێن(وەلا نـراوە – متروك)[٤٨] نەسـائیش

---

[٤٥] – بە وەرگرتن لە الخطيب: تاريخ بغداد، ج٣ ص ٦.
[٤٦] – الذهبي: التذكرة، ج١ ص ٣٤٨،
[٤٧] – ابن معين: التاريخ، ج٢ ص ٥٣٢.

هەمان ڕای هەیە.[٤٩] دارقوتنی دەڵێت(لاوازیەکی تێدایە)[٥٠] ئیبن عەددی دەڵێت:(فەرموودەکانی پارێزراو و لەبەرکراو نین و بەڵایش لەوەوەیە)ئیبن مەدینی دەڵێت[٥١]:(جێی گێڕانەوە نییە و ئیبراهیمی کوڕی ئەبو یەحیا درۆزنە و لای من ئەو لە وایدی باشترە).[٥٢] ئەبو زەرعە دەڵێت:(فەرموودەی بۆ ئیعتیبار دەنوسرێتەوە).[٥٣] ئەبو نەعیمی ئەسبەهانی دەڵێت:(وەلا نراوە).[٥٤]موسعەبی زوبەیری دەڵێت[٥٥]:(جێی

=

[٤٨] – البخاری: تاریخ الکبیر(٧٧/١/١)، ابن ابی حاتم: الجرح و التعدیل ج٨ ص ٢٠.

[٤٩] – النسائی: کتاب الضعفاء و المتروکین، ص ٢١٧.

[٥٠] – الدار قطنی: الضعفاء، ص ٣٤٧.

[٥١] – عەلی کوڕی عەبدوڵلای کوڕی جەعفەری سەعدی مەدینی بەسری مێژوونوسی فەرموودە ناس لە گەورە فەرموودە ناسانی سەردەمی خۆیەتی، لە نوسینەکانی(الاسامی و الکنی)و(الطبقات)و(الضعفاء)و(علل المسند)و..هتد. لە ساڵی ٢٣٤ ك. مرد

[٥٢] – ابن حجر: التذهیب، ج٩ ص ٣٦٧.

[٥٣] – ابن ابی حاتم: الجرح و التعدیل، ج٨ ص ٢١.

[٥٤] – ابو نعیم: کتاب الضعفاء، ص ١٤٦

[٥٥] – موصعەبی کوڕی عەبدوڵلای کوڕی موصعەبی کوڕی پابتی زوبەیری ئەسەدی مەدەنی لە هەمووان زیاتر شارەزای(الانساب)بوو. ئیبن موعین و دار قوتنی بە جێ متمانەی دەزانن لە ساڵی ٣٢٦ ك. مرد.

متمانە نییە)،[٥٦] ئیبن سەعد دەڵێت(شارەزای غەزاکان و ژیاننامە و فتوحات و ناکۆکی و کۆبوونەوەی خەڵکی لەسەر فەرموودە و ئەحکامە).[٥٧]

زەهەبی دەڵێت(زانیاری کۆکردەوە و لێی تێگەیشت و پاك و پیسی تێکەڵ کرد، بۆیە فڕێیان داوە، لەگەڵ ئەمەشدا لە باسی غەزاکان و ڕۆژانی ژیانی هاوەڵان و زانیاری لەسەر ژیانیان ناکرێت بێ باکی لە ڕوودا بنوێنرێت)[٥٨]، پاشان لە کۆتایی ژیاننامەیدا دەڵێت:(بڕیار درا بەوەی واقیدی لاوازە و لە باسی غەزاکان و مێژوودا پێویستی پێی هەبێت، ئەپەرەکانی بەبێ پێویستی دەهێنرێت. بەڵام سەبارەت بە فەرزەکان نابێت باس بکرێت، ئەوە لەبەر دەستدا کتێبەکانی سوننەت و موسنەدی ئەحمەد و ئەوانی دی لە کۆکردنەوەی ئەحکامدا هەن کە لە تەخریجی فەرموودەکاندا مۆڵەت بە کەسانێکی لاواز و وەلانراو دەدەن لەگەڵ ئەوەشدا شتێ لە قسەی موحەممەدی کوڕی عومەر ناهێنن، سەرەڕای ئەوەی

---

٥٦ – ابن حجر: التذهيب: ج٩ ص ٣٦٦.
٥٧ – هەمان سەرچاوە، ج٩ ص ٣٦٥.
٥٨ – الذهبی: سیر الاعلام النبلاء، ج٩ ص ٤٥٤.

کێشـــی لـــەلای مـــن ئەوەیـــە لەگـــەڵ لاوازیەکەیـــدا فـــەرموودەی دەنوسـرێت و دەگێڕدرێتـەوە. چـونکە مـن تۆمـەتباری ناکـەم بـە فەرموودە هەڵبەسـتن قسـەی ئـەوەش کـە زۆر لەسـەری دەخوێنێـت سەرکێشییە لە چەند لایەکەوە، هەروەك هیچ پەندیٚ نییە بە متمانە بەخشین ئـەوەی متمانـەی پـیٚ بەخشـیوە، چونکە ئیجماعی ئـەمڕۆ لەســـەر ئەوەیـــە کـــە ئـــەو بەڵگـــەی نییـــە و فـــەرموودەی لـــە ڕیزی(الواهی)دایە.[٥٩]

ئیبن سەیدونناس[٦٠] پاش وەرگرتنی قسە لەسەر دادپەروەری واقیدی لە پێشەکی کتێبەکەیدا(عیون الاثر)دەڵێت:(فراوانی زانست گومـانخوازی زۆری شـتی نامۆیـە، زۆری نـامۆش گومـانخوازی تۆمەتـە، واقیدیش لـە فراوانـی زانستدا قسـەی لەسـەر نییـە، بۆیـە نـامۆیی زۆری لەلایـە.... لـەوەوە شـت گـەلێکمان گێڕاوەتـەوە لـە

---

[٥٩] – هەمان سەرچاوە، ج٩ ص ٤٦٩.

[٦٠] – محەممـەدی کـوڕی موحەممـەدی کـوڕی موحەممـەدی کـوڕی ئەحمـەدە، ئـیبن سیدونناسـی یـەئموری ڕەبعـی میسـری ئـەبو لفـەتح: فـەرموودە ناسـی مێـژووناس و ئـەدیب. چـەند کتێبێکـی هەیـە، لەوانـە(عیون الاپرپـی فنـون المغازی و الشمائل و السیر)،(تعصیل الاصابه فی تفیضل السعابه)، ساڵی ٧٣٤ك. ١٣٣٤ز. مرد

بەدواداچوونی شوێنەواری ڕووداوەکان و پرسیارکردنی لە کوڕانی هـاوەڵان و شـەهیدان لەسـەر بـاری پێشـینەیان بەمـە گێڕانـەوە و هەواڵ گەلێکی زۆری هێناوە کە تەنها لای ئەو هەن).[٦١]

واقیـدی لـە بـەکار هێنـانی سەرچـاوەکانیدا بـەزۆری دەقی(بلغنی)[٦٢]یان(حدثنی من اثق به)(کەسێ کە متمانەم پێی هەیە پێـی وتم).[٦٣] دێنێـت، بـەبێ ئـەوەی بـە ڕوونـی نـاوی گێـڕەرەوە بهێنێـت، ئەمـەش بـێ ئاگا کردنـێ لـە سەرچاوەی گێڕانەوەکـەی تێدایە. لـە سـەروو ئەمەشـەوە باسـی سـەنەدەکانی سەرچاوەکانی بەشێوەیەکی کۆمەڵ دەکات.[٦٤]جا لـەبری ئەوەی پێش هەواڵەکان یەك یەك سەنەدەکان بهێنێت سەنەدەکانی کتێبـەکانیان سەرچاوە بەکارهێنراوەکان لە سەرەتای هەر بەشێکەوە دەهێنێت، تا ئـەوەی ناتوانێـت ئـەو وەرگرتنانـەی لـە سەرچـاوە جیاجیاکەنـەوە وەریگرتووە جیا کاتەوە.

---

[٦١] – ئیبن سەیدونناس: عیون الاثر، ج١ ص ٢٦ – ٢٧

[٦٢] – الواقدی: فتوح الشام ، ص١٤ – ١٨.

[٦٣] – هەمان سەرچاوە ١٦٣

[٦٤] – هەمان سەرچاوە ص ٥.

ئەوەی لە قسەی ڕەخنەگران لە واقیدیەوە دەردەکەوێت ئەوەیە گێڕانەوەکانی لەسەر مێژوو ژیاننامە وەردەگرێت ئەگەر لەگەڵ گێڕانەوە صەحیحەکاندا پێچەوانە نەبێت، چونکە ئەگەرقسەیەکی بەتەنها هێنا ئەوکات قسەی بەڵگە نییە، جا ئەگەر کەسی لەو جێ متمانەتر شتی هێنا ئەوا وەردەگیرێت.

ئیبن نەدیم – کە لە ڕافیزەکانە– دەڵێت واقیدا شیعە بووە مەزهەبی باشی گرتووەتەبەر – واتە مەزهەبی ڕافیزە– پەیوەستی تەقیە بووە،[٦٥] هەروەك خوانساری و شیعەکانی دیکەش لە کتێبەکانیاندا ژیاننامەی دەهێنن.[٦٦]

بەڵام قسەی ئەوانە بەڵگەمان پێ نابەخشن. بەڵگەیەکی بەرچاویان لەسەر شیعە بوونی واقیدی نییە. چونکە سروشتی ڕافیزەکان درۆکردنە و فێرن هەندێ لە گەورە زانا دیارەکان بدەنە پاڵ خۆیان لە پێناو زۆر دیاربونیان و بانگەشە کردن بۆ مەزهەبەکەیان، کتێبێك هەیە بە ناونیشانی(فلاسفة الشیعة)کە یەکێ لە شیعەکانی بەناوی شێخ نەعیمە نووسیویەتی تیایدا زۆرێك لە زانایان دێنێ و دەیاندانەوە پاڵ شیعە.

---

[٦٥] – ابن الندیم: الفهرست، ١١١

[٦٦] – روضات الجنان، ج٧ ص ٢٦٨.

هێنـدەی مـن ئاگـادار بم هـیچ لـە زانایـانی ئـەهلی سـوننە- لەوانـەی ڕەخنـەیان لێگرتـووە - بـەهۆی بیدعـە یـان شـیعەبوون تۆمـەتباری ناکـەن، بـەڵکوو لەبـەر لاوازی لـە فـەرموودەدا وەلایـان نـاوە، ئیمـامی تەبـەری لـە باسـی ژیـان و غـەزاکان و فتوحـات و مێـــژووی خیلافەتـــدا ســـوودی لـــە نووســـینەکانی واقیـــدی وەرگرتووە(٨١٦)گێڕانەوەی لیٚ هێناوە، لەوانە(٤٣)دانەیان لەسـەر فیتنـەن. جـا لەباسـی قسـەی تەبـەری لەسـەر فیتنـەو سـەردەمی عوسمـانرضي الله عنه...ئـەو سەرچـاوەی کـە لای بـەلادا کردووەتـەوە گێڕانەوەکانی واقیدین.

کە سـەرەڕای ئـەوەی ڕەخنـە لـە گێڕانـەوەی دەگرێـت و دەڵێـت وازی لـە زۆرێکـی هێنـاوە(واقیـدی لـە باسـی هۆکـاری چـوونی میسریەکان بۆلای عوسمان و دابەزینیان چەند شتێکی گوماناوی دێنێت لەوانە شتیٚ لـەوەی کە پێشتر باسـی کـرا، یـان لـەوەی کـە لەبەر دڕندەییەکەی نەم هێناوە).[٦٧]

[٦٧] - الطبری: تاریخ الرسل و الملوك، ج٤ ص ٣٥٦.

مامۆستاكانی واقیدی

موحەممەدی كوڕی صاڵحی كوڕی دیناری مەدەنی تەممار[٦٨] كەوا ئەڵەقی پەیوەندی نێوان واقیدی و عاصمی كوڕی عومەری كوڕی قەتادی زوفەری[٦٩] خاوەنی نووسی لەسەر غەزاكان دادەنێت، واقیدی لەو ڕێگەوە قسەی لە عاصمەوە هێناوە، ئەم كەسەی دوایین لای ئیمامی تەبەری پێگەیەكی بێ گرفتی داگیر كردووە، ئەوەتا لە باسی ڕووداوەكانی ساڵی(٣٥ك، ٦٥٥ز)دا لە

---

[٦٨] – موحەممەدی كوڕی صاڵی كوڕی دیناری تەمار ئەبو عەبدوڵلای مەدەنی، فەرموودەی گێڕاوەتەوە لە عومەری كوڕی عەبدولعەزیزی موحەممەدی كوڕی مونكەدر و زوهری جگە لەوانیش، ئەحمەد و ئەو داود و عەجلی جێ متمانە و ئیبن سەعد بە بیر و هۆش چاك ناوی دەبا. لە ساڵی ١٦٨ ك، ٧٨٤ ز. مرد

[٦٩] – عاصمی كوڕی عومەری كوڕی قەتادەی كوڕی نوعمانی زوفەری ئەنساری مەدەنی ئەبو عومەر یەكێكە لە زانایانی تابعین، كە ڕەخنەگران هەموو بە جێ متمانە و گەورە و شارەزا بە غەزاكانی دەزانن، عومەری كوڕی عەبدولعەزیز فەرمانی پێ كرد لە مزگەوتی دیمەشق دا بنیشێ و باسی غەزاكان و پلەو پایەی هاوەڵان بكات بۆ خەڵك، ئەویش وای كرد كەسێكی جێ متمانە و زانابون، فەرموودەی زۆرە.لە ساڵی ١٢٦ك، ٧٤٣ز. مرد

باسـی قسـەکردن لەسـەر فیتنـە و ئاشـووبی سـەردەمی عوسمان:(باسی هاتووە)[٧٠]

لەو گێڕانەوانەی کە ئیمامی تەبەری لە واقیدی لە موحەممەدی کوڕی صاڵحەوە هێناویەتی و موحەممەد لەسەر ڕۆژانی عومەر و عوسمان و فیتنەی سەردەمی عوسمان هێنانی ئەوە دەردەکەوێت کە ئەو خاوەنی نوسینە لەسەر مێژووی خەلیفە ڕاشیدینەکان و زۆر گرنگە و واقیدیش پشتی پێ بەستووە.[٧١]

سێیەم: عومەری کوڕی شوببەی نومەیری:

سەرچاوەی سێیەم ئەبو زەید عومەری کوڕی شوببەی نومەیری بەسری فەرموودەناسی گێڕەرەوەی جێ متمانەیە کە لەساڵی ٢٦٢ك/ ٨٧٥ز. دا مرد.

ئەوانەی ژیانیان نووسیوە باسیانکردووە کە زمان ڕاست بووە، گێڕانەوەی نەهێناوەتەناو شارەزای ئەپەرەکان و گێڕەرەوەی هەواڵەکان بووە، ئەدیب و فیقهناس و خاوەنی چەند دانراوێکە،

[٧٠] – الطبری: التاریخ الرسل و الملوك ج٤ ص ٣٥٩.

[٧١] – جواد علی: موارد تاریخ الطبری، العدد الثالث(١٣٧٤ ه، ١٩٥٤م)ص ٥٦.

شارەزای خوێندنەوەکانی قورئان و بەرچاو ڕوون بە ژیاننامە و غەزاکان و مێژووی خەڵکە.[٧٢]

ئیبن ئەبی حاتەم لە بارەیەوە دەڵێت:(لەگەڵ باوکم شتم لێوە نووسیوە، ئەو کەسێکی زۆر ڕاستگۆ و خاوەن زمانی عەرەبی و ئەدەبە)[٧٣] دار قوتنی دەڵێت(جێ متمانەیە)[٧٤] ئیبن حبان لە جێ متمانەکاندا ناوی دێنێ و دەڵێت(فەرموودەی ڕاستە، خاوەنی ئەدەب و شیعر و هەواڵە و شارەزای مێژووی خەڵکە)٤[٧٥] خەتیب دەڵێت(جێ متمانە و شارەزا بە ژیاننامە و مێژووی خەڵکە و چەندین دانراوی هەن).[٧٦]

ئیبن شوببە فەرموودەی لە چەند زانایەکی جێ متمانەی سەردەمی خۆی بیستووە و گێڕاوەتەوە، ئە ماموستایانەی لەوکاتەدا بەشەکانی مەعریفەیان دەگرتەخۆ وەك ئیبن مەهدی و

---

[٧٢] – ئیبن الندیم: الفهرست، ص١٦٣.

[٧٣] – ابن ابی حاتم: الجرح و التعدیل ج٦ ص ١١٦.

[٧٤] – ابن حجر، التهذیب ج٧ ص ٤٦٠.

[٧٥] – ابن حبان: الثقات ج٨ ص ٤٤٦.

[٧٦] – الخطیب: تاریخ بغداد ج١١ ص ٢٠٨.

قوتتــان لــە فــەرموودە و ئەصــمەعی لــە ئــەدەب و مــەدائینی لــە مێــژوودا، هــەروەك ژمارەیــەکی زۆری زانایــان فــەرموودەیان لێگێڕاوەتەوە وەك ئیبن ماجە و پەعلەبی نەحوی ناسراو و بەلازەی و ئـیبن ئـەبی دنیـا و بەغـەوی خـاوەنی(الصـحیح)و چـەندێکی دیکەش.[77]

عومـەری کـوڕی شـوببە لـە چـەندین بـواری مەعریفـەدا چـەندین نووسـینی بەجێهێشـتووە بـەجۆرێ ئـیبن نـەدیم نزیکـەی سـەروو بیسـت دانـراوی دێـنێ. لەوانـە ئـەوەی پەیوەنـدی هەیـە بـە ڕووداوەکـانی فیتنـەوە(مقتـل عثمـان)و(اخبـار الکوفـة)و(اخبـار البصرة)[78] ئیبن حەجەریش لەو کتێبەی ئیبن شوببە لەسەر بەسرە دەقێکـی دوورو درێـژی بـۆ(فـتح البـاری)ەکـەی وەرگرتـووە کـاتێ دەڵێت(عومەری کوڕی شوببە لە کتێبی(اخبار الکوفة)دا بە دوور و درێژی چیرۆکی جەمەلی هێناوە و منیش لێرەدا کورت و پوختی دەکەمەوە بەوجۆرەی بە سەنەدی صەحیح یان حەسەن هێنایەتی

[77] – ابن حجر: التهذیب ج٧ ص ٤٦٠.
[78] – ابن الندیم: الفهرست ص ١٦٣.

جگە لەوەش ڕوون دەکەمەوە)[٧٩] ئەمڕۆ نوسینەکان ئیبن شوببە لەبەر دەست نین جگە لە کتێبی(المدینة)کە ئێستا بە ناونیشانی(تارخ المدینة)چاپکراوە.[٨٠]

بەشی سێیەمی بۆ ژیانی ئەمیری باوەڕداران عوسمانی کوڕی عەففان(رضي الله عنه)لیٚ وەردەگرێت کە بە تایبەت مەبەستی ئەوەیە خەڵکی لەسەر یەك نوسخەی قورئان و هۆکارەکانی ئەوە کۆکردوەتەوە چۆن قورئانی نوسیەوە و چۆن هەندیٚ جۆری ڕابواردن چووە ناو ژیانی کۆمەڵگەی مەدەنی و باسی دژایەتی ئەمیری باوەڕداران بۆ یاری(النرد)((مار و پەیژە)(قوس البندق)و کۆترە فڕیٚ دەکات.

پاشان بە فراوانی ڕووداوەکان دیٚنیٚ و ئەوەی لەسەر هەڵوێستی هاوەڵان گێڕدراوەتەوە و دەیهێنیٚ.

پاشان ئەو کۆتاییە دڵگرانەی کە ئەمیری باوەڕداران تووشی بوو بەرگریکار و دوژمنیشی هەبووە لەوێوە دەرگاکانی خراپە بەڕووی کۆمەڵگەی ئیسلامیدا کرانەوە.

---

[٧٩] – ابن حجر: فتح الباری، ج١٣ ص ٥٤.

[٨٠] – چوار بەشە و(فهم محمد شلتوت)تەحقیقی کردووە و(دار الاصفهانی)لە جەددە لە ساڵی ١٣٩٣ك/ ١٩٧٣ز. چاپی کردووە.

لەوانەیە دەقێكی كۆنمان نەبێ كە بەشێوەیەی بەرفراوان و وردەكاری وەك هی ئبن شوببەه چارەسەری ژیانی عوسمان(رضي الله عنه)و كۆمەڵگەی مەدەنی و ڕووداوەكانی فیتنەی كردبێ. مەگەر مێژووی دیمەشقی ئیبن عەساكیر كە وای لێ دەكات گرنگترین دەقە ئەصلیەكانی بەردەستمان بێت.

ڕێبازی نووسینەوەی ئیبن شوببەه لە كتێبی(تاریخ المدینة)دا ئەوەیە: هەواڵەكان بە شسەنەد و بەشێوەی كاری فەرموودەناسان دێنێ و سەنەدەكان كۆدەكاتەوە وەك پیشینەكانی وەك ئیبن ئیسحاق و واقیدی و جگە لەوان، بەڵام هەموو سەنەدەكانی(موصول)گەیشتوو نین. هەیانە سەنەدی موصول[81] و هەیانە مونقەتیع[82]هەیانە موعەلەقە[83]

هەروەها سەرچاوەكانی و كەسەكانی و لەجێ متمانە بووندا لە یەك ئاستدا نین، هەیانە وەرگیراو هەیانە بەرپەرچەدراوەیە. بۆ نموونە هەواڵ دەداتەوە پاڵ كەسی نادیار و دەڵێت(ئەبو غەسان

---

[81] – تاریخ المدینە ج٣ ص ٩٠٧

[82] – هەمان سەرچاوە ج٢ ص ٧٦٣.

[83] – هەمان سەرچاوە ج١ ص ١٧٦.

وتی هەندێك لە مامۆستاكانمان بۆیان گێڕاینەوە...)[٨٤](ئەسمەعی لەوەیدا كە لە كەسی داوە كە متمانەم پێیەتی لێوەی گێڕاوەتەوە...)[٨٥](موحەممەدی كوڕی یەحیا – ئەبو غەسان – وتی كەسێك كە متمانەمان پێیەتی بۆی گێڕاینەوە)[٨٦](كەسێكی قورەیش هەواڵی پێدام)[٨٧]

ئەوەی جێی ئاماژەیە ئەوەیە ئیبن شوببەه لە گێڕانەوەدا مودەلەس نیە، دەبینی لە كەسێكەوە كە بەرزی و نزمی لە سەنەدەكەیە گێڕانەوە دێنێ. بۆ نمونە كاتێ لە ئەبو غەسانی كینانی مامۆستایەوە گێڕانەوە دێنێ جارێ دەڵێ(حدثنا ابو غسان)یان(حدثنا محمد ابن یحیا)[٨٨]و جارێ دەڵێت(قال ابو غسان)[٨٩] جاریش هەیە دەڵێت(حدثنا عن ابو غسان)[٩٠]لە شوێنی دیكەشدا دەڵێت(ومما وجدت فی كتاب ابی غسان)[٩١]

---

٨٤ – هەمان سەرچاوە، ج١ ص ٦٢.

٨٥ – هەمان سەرچاوە ج١ ص ٢٩١.

٨٦ – هەمان سەرچاوە ج١ ص ١٦.

٨٧ – هەمان سەرچاوە ج٢ ص ٧٦٣

٨٨ – هەمان سەرچاوە ج١ ص ٦١ – ٧٩.

٨٩ – هەمان سەرچاوە ، ج١ ص ١٢٩.

ابن شوببەه لە(تاريخ المدينه)کەيدا ڕێبازی ئەو فەرمودەناسانەی نەگرتووتەبەر کە مێژووی شارەزاکانیان هێناوە و باسی ژیانی زانایانی و هاتووان بۆ ئەو شارە دەکەن وەك ئەوەی حاکم لە(تاريخ نيسابور)و خەتيب لە(تاريخ بغداد)و ئيبن عەساکير لە(تاريخ ديمشق)دا کردی.

بەڵکوو مێژوویەکی بنیادی و ڕامیاری بۆ مێژوو هێناوە، گرنگی ئەو زانیاریانەی لەسەرمەشخەڵەکانی مەدینە و ڕێ و بان و کێڵگە و شوێنی هۆزەکانی هێناویەتی و تۆمارە ڕووداوەکانی پێشینەترین دەقی ئەو بوارەیە.

ئیمامی تەبەری زۆرێ لە گێڕانەوەکانی ئيبن شوببە و نووسینەکانیشی دێنێ لەوەی پەیوەستە بە هەواڵی مەدینەوە وەك ڕووداوەکانی فیتنە لە خیلافەتی عوسماندا(رخ)یان ئەوەی پەیوەستە بە هەواڵی عێراق وەك دەرچوونی تەلحە و زوبەیر و عائشە(رضي الله عنها)بۆ بەسرە و شەڕی جەمەل و ڕووداوی دیکەش.

=

[٩٠] – هەمان سەرچاوە ، ج١ ص ٦١.

[٩١] – هەمان سەرچاوە ج٢ ص ٦٨٨.

ئـەم گرنگیدانـەش لەبەرئەوەیـە ئـیبن شـوببە تایبەتمەندیـەکی هـەبووە سـەبارەت بـە مێـژووی مەدینـە و بەسـرە بـەوەی دوو کتێبەکـەی(اخبـار المدینـة)(اخبـار البصـرة)بـە بنـەڕەتی پتـەوی مێـژووی سـەرەتای ئیسـلامی دادەنرێـت، ئیمـامی زەهـەبیش لـەو بارەیـەوە دەڵێـت(ئـیبن شـوببە مێژوویـەکی گـەورەی بـۆ مێـژوو نووسیوە و کتێبی لەسەر هەواڵ و مێژووی مەدینـە کـە مـن نیوەیم دیوە پێشەوایەتیەکەی دێنێ)١.[92]

ئـەبو زەیـدی کـوڕی شـوببە لـە مامۆسـتاکانی ئیمـامی تەبـەری بووە، وا دیارە لێی بیستووە و مۆڵەتی لا وەرگرتووە و نوسینیشی لەسـەر نـەریتی مامۆسـتایانی ئـەوکات لـە مۆڵەتـدا بـە خوێنـدکارەکانیان بـۆ گێڕانـەوە لێیـان دێتـە بەرچاو ئەگـەر توانـای زانسـتیان دەرکـەوت. ژمـارەی گێڕانـەوەکانی تەبـەری لـە مێژووەکەیدا لە ئیبن شوببەوە دەگاتە سەد و شەست و نـۆ پارچـە، سی(٣٠)دانەیان لەسر مەسەلەی فیتنەن.[93]

---

[92] – الذهبي: سير أعلام النبلاء، ج١٢ص٣٧١.

[93] – محمد أبوالفضل، ج١٠ص٣٤٨.

چوارەم: ئەبو موخەنەف لووطی کوڕی یەحیا:

چوارەم سەرچاوەی سەرەکی لەسەر فیتنە لە مێژووەکەی ئیمامی تەبەریدا لووگی کوڕی یەحیای ناسراو بە ئەبی موخەنەف کە لە پێش ساڵی ١٧٠ك/ ٧٨٦ز. مردووە. چەندین نووسینی لەسەر ڕووداوەکانی ناو دەوڵەتی ئیسلامی هەیە، ئەحمەدی کوڕی حارپی خەززار دەڵێت: زانایان دەڵێن: ئەبو موخەنەف لە خەڵکانی دی زیاتریشی هەیە لەەسر عێراق و هەواڵ و فتوحاتی، مەدائینیش شارەزای خوراسان و هیند و فارس و واقیدی شارەزای حیجاز و ژیاننامەیە و هەموو لە فتوحاتی شامدا هاوبەشن).[٩٤]

ئیبن قوتەیبە لە بارەیەوە دەڵێت(خاوەنی هەواڵ و باسی ڕەچەڵەکە و زیاتر هەواڵ(مێژووی)لایە)[٩٥] ئەبو موخەنەف بۆ ڕووداوەکانی عێراق زیاترین گێڕانەوەی هەیە بەتایبەت کووفە، چونکە بنکەی شیعەگەری بووە، بۆیە گرنگیداوە بە بابەتەکانی خەواریج و شۆڕشە شیعیەکان و شۆڕشەکانی عێراق بە گشتی،

---

[٩٤] – الذهبي: سير أعلام النبلاء، ج١٠ص٤٠٠.
[٩٥] – ابن قتيبة: المعارف.

زۆربەی جار گێڕانەوەی کووفی دێنێ، چونکە رای خەڵکی عێراقی لــە رای خــەڵکی شــام لــە لا پەســەندتر بــووە، ئــەو هــەواداری عەلەویەکان و دژ بە ئومەویەکان بوو، بۆیە شیعە ئەبوو موخنەف بە کـەورە مێژوونووسـی خۆیـان دەزانـن تـا ئـەوەی یـەکێکیان لـە بارەیـەوە دەڵێـت:(ئـەبوو موخنـەف لـە گـەورە مێژوونووسـە شـیعەکانە، سـەرەرای بـە ئاشـکرا شـیعە بـوونی کەچـی زانایـانی سوننەش شتیان لێ وەرگرتووە وەك تەبەری و ئیبن ئە ثیر).[96] بەڵام شت وەرگرتنی سوننە لێی واتای پشت بەستنیان پێی نیە.

ئیبن نەدیم لیستێکی کتێبەکانی دێنێ کە نزیکەی پەنجا کتێب بون، لەوانـەی پەیوەسـتن بە مەسـەلەی فیتنـەوە (کتـاب الشـوری و مقتل عثمان)و(کتاب الجمل)و(کتاب صفین)و(کتاب مقتل محمد بن أبـي بکـر و الأشـتر و محمـد بـن أبـي حذیفـة)و (أهـل النهـروان و الخوارج)و(مقتـل علـی).[97] بـەڵام ئـەبوو موخنـەف جێ متمانە نیـەو لەبـەر شـیعەگەری تونـدی لادانـی لـە مەسـەلەی فیتنـەدا دیـارە،

---

[96] - آغابزرگ الطهرانی: الذریعة إلی تصانیف الشیعة، ج۱ص۳۱۲.
۹۷ - ابن الندیم: الفهرست، ص۱۰۵-۱۰٦.

زەهەبی لەو بارەیەوە دەڵێت:(هەواڵ گێڕەوەیەکی هیچو بێ متمانەیە)[98] لە شوێنێکی دیکەدا دەڵێت:(لە دەستەیەکی نادیاران گێڕانەوەی هێناوە.ئەو هاوشێوەی سەیفی کوڕی عومەری تەمیمی نووسەری (الردة) و(عوانة ابن الحكم)ە).[99]

ئەمە بەشێکە لەم سەرچاوە

أ.د. محمد أمحزون: تحقيق مواقف الصحابة في الفتنة من روايات الإمام الطبري و المحدثين

تێبینی: لەبەر درێژخوازی پەراوێزەکان هەوڵمانداوە لەگەڵ ئەوپەڕی پاراستنی سپاردەی زانستیدا پوختکردنەوە بۆ هەندێ لە پەراوێزەکان بەکاربهێنین.وەرگێڕ

لەگەڵ داوای نزای خێردا

وەرگێڕ

---

٩٨ – الذهبي: الميزان، ج٣ص٤١٩.

٩٩ – سير أعلام النبلاء، ج٧ص٣٠٢.